

hogy igen. Erősen reméli és kívánja. És ez mégis jelent valamit, olyan idegen részéről, aki elfogulatlan szemlélődés céljából jött országunkba. Egyébként kétségtelen, hogy könyvének nem a lét vagy nemléti kérdésének eldöntése a célja.

Az egyik angol kritika így jellemzi: „Eleven érdekességet adott sok olyan helynek, melyek különben mindössze neveket jelentenének az angol utazó számára.” Ez az egyszerű megjegyzés tulajdonképpen sokatmondó. Főként, ha egybevetjük a könyv XVII. fejezetének (Az elvesztett területek) kezdő soraival: „Hallottam egy angol iskolafiúról, aki, mikor a vizsgán megkérdézték tőle, mit tud Budapestről, így felelt: — Budapest, másképpen Bucarest, Kisázsia egyik városa.

Ez a tanuló pedig talán csak nagyon kicsit tudott kevesebbet Kelet-Európa földrajzából, mint a legtöbb angol felnőtt ember.”

George Birmingham könyve bizonyos tekintetben tehát kultúrmissziót teljesít. Honfitársai megláthatják belőle, hogy vannak helyek Kelet-Európában, melyek nem pusztán nevek, mert volt idő, mikor azok egész Nyugat-Európa sorsát döntötték el. A magyar olvasót pedig egyéni szemlélete, eredeti előadásmódja és újszerű gondolatai köthetik le. —*lis.*

Rousseau levelezése. A francia s írók révén a nemzetközi Rousseau-irodalomnak nagy eseménye van: Rousseau teljes levelezésének *kritikai* kiadása! Mert levelezésének eddigi kiadása se teljes, se kritikai nem volt. Leveleit a Hachette-cég, Rousseau összes műveinek kiadásában, ma is csak abban az állapotban közli, mint ahogy 1824-ben Musset-Pathay kiadta és hátrahagyta; a kiadók azóta csak az ő gyűjteményének kiadására szorítkoztak, anélkül, hogy hozzácsatolnák azt a sok levelet, amely időközben napfényre került, s amely újságokban, folyóiratokban és különböző monografiákban egy század óta napvilágot látott. Az eddigi levelezés a Hachette-cég kiadásában ezeregynéhány levelet foglalt magába; a száz év alatt közzétett levelek száma mintegy másfélezer, — s ezekhez kell végül vennünk a köz- és magánkönyvtárakban, családi levéltárakban a két kiadó által fel-

kutatott, eddig teljesen ismeretlen s itt most először publikált több száz eredeti levelet, úgyhogy az új teljes kiadás több mint 3000 levelet fog nyújtani, nem számítva az ő levelezőinek több mint 1000 levelét, amelyek igen gyakran nélkülözhetetlenek az ő leveleinek megértésére s amelyeket eddig teljesen mellőztek a kiadók.

De a számnál csaknem fontosabb a minőség. Rousseau leveleinek eddigi kiadása hemzseget a sok hibától; a levelek keltezésének eltevesztése, rendeltetésének föleserélése, hiányos és pontatlan szöveg és durva szövegkonkítás napirenden vannak bennök. Az új kiadás ezen a bajon is igyekezett segíteni, amennyiben a teljes levelezés összegyűjtője és rendezője, ahol csak tehetette, mindenütt igyekezett a levelek eredeti kéziratát megtekinteni s ezek alapján végleges és teljes szövegüket megállapítani. Théophile Dufour genfi levéltárnok és könyvtárnok — aki 60 éven át gyűjtögette élete nagy művéhez: a *Levelezés és a Konfessziók* kritikai kiadásához az anyagot — éveket töltött el azal, hogy Rousseau leveleinek eredeti szövegeit a különböző európai köz- és magánkönyvtárakban személyesen fölkereste s azokat egy paleografus és egy levéltárnok hűségével és pontosságával lemásolta. Csak nagyon kevés volt az a levél, amelyet nem láthatott s amelyet az első kiadás alapján közöl. Ezzel a gondos utánjárással sikerült neki valamennyi elődje tévedéseit helyreigazítania, a levelek igazi dátumait helyreállítania, igazi címzettjeit megállapítania, a levelek teljes szövegét rekonstruálnia, nagyszámú s eddig kihagyott részletet csatolva hozzájuk.

Th. Dufour, aki, mint említettük, 60 éven át páratlan odaadással és szakértelemmel dolgozott Rousseau levelezésének összegyűjtésén és kritikai tisztázásán, a Rousseau-irodalom legalaposabb ismerője, 1922 november havában elhunyt, anélkül, hogy élete nagy művét sajtó alá bocsáthatta volna. Ekkor családja P. P. Plan jóhírű párizsi író bízta meg Dufour hagyatékának sajtó alá rendezésével. Így indult meg 1924-ben, az A. Colin párizsi cég kiadásában, Plan szerkesztésében (s időközben általa is több szerencsés lelettel gazdagítva) Dufour gyűjte-

ményének: a *Correspondance générale*-nak kiadása, az egész művelt világ irodalomkedvelő közönségének legnagyobb örömére. Az I. kötet 1924 május, a II. november, a III. 1925 június havában jelent meg; mindenik kötet átlag 400 lap terjedelmű s ára 25 frank. A kiadó úgy tervezi, hogy az egész vállalat 20 kötetre fog terjedni.

Az I. kötet levelezésének tárgya: Rousseau ifjúsága, szavojai tartózkodása Warensnél, velencei követségi titkári működése, első párizsi érintkezései az irodalmi világgal dijoni pályanyertes értekezésének megjelenéseig, amely aztán eldöntötte hivatását (1728—1751); a II. köteté: az irodalmi hírnév első éveit, *A falusi jó* előadása, *Az emberek közötti egyenlőtlenség* kidolgozása és közrebocsátása, genfi látogatása, a genfi ismerősökkel s aztán Voltaire-rel való első érintkezése, végül d'Epinaynéval való meleg barátsága (1751—1756); a III. köteté: Rousseau a Remetelakban és Mont-Louisban, szakítása, barátai-val, szerelmi rajongása d'Houdetetné iránt (1757—1758).

Az I. kötet 127 levelet (közte 25 teljesen ismeretlen levelet) közöl, amelyekből 75 eddig nem szerepelt a teljes kiadásokban, míg a többi 52 közt egy sincs, melynek szövege ne teljesebb és helyesebb alakban látna most napvilágot; 93 levél egyenesen az eredeti kéziratból van lemásolva (a többinek a szövege nem lévén megtalálható, azokat az első kiadás alapján közli Dufour). A II. kötetben mintegy 40 kiadatlan levelet találunk, továbbá egy csomó, genfi barátaihoz és ismerőseihez (De Luc, Le Nieps stb.) intézett levelet, amelyek eddig hiányoztak az összes kiadásokból; ez a 128—330. sz. leveleket, míg a III. kötet a 331—506. sz. leveleket közli s 1758 június 10-ével zárul. Mindenik kötethez — a szereplő főbb személyek képein kívül — a kiadó *függelék*et csatol, amelyben érdekes, Rousseautól származó vagy az ő életére és működésére vonatkozó okiratokat közöl; így az I. kötetben a dijoni pályadíj fölvétele ügyében adott két meghatalmazás mellett ott találjuk a francia Akadémia kiküldött bizottságának jelentését Rousseauunk a zenei hangok új jegyzése tárgyában készített

munkálatáról; a II. kötetben egy könyvkereskedővel kötött szerződése mellett az ő (1754-i) genfi tartózkodására vonatkozó adatokat közöl, míg a III. kötet a hat Erkölcsi levelet (Lettres morales) adja teljes szövegében.

A kiadó a levelek közzétételénél általában az időrendet követi, de bizonyos mérséklettel, nevezetesen a levelekre adott válaszok már megszakítják a sorrendet, úgyhogy néha néhány hónapi levelezést is ily módon a válaszokkal együtt kellett adni s csak azután folytatni megint a Rousseau leveleit.

Mindenki, aki Rousseau életével némileg ismerős, tudja, hogy Rousseaut a d'Epinaynéval, Grimmel, Diderot-val s a holbachi körrel való szakítása után, ádáz ellenfelei, élükön Voltaire-rel, Grimmel és Diderot-val, ekkeseredetten üldözték, s ez az üldözés halála után sem szűnt meg, még az emléket is megpróbálták kikezdeni, beszennyezni. E célból d'Epinaynének *Emlékiratait* — amelyek helyesebben epistoláris regénynek lehetne nevezni — Grimm és Diderot teljesen át dolgozták, abba oly részleteket iktattak, amelyek a Rousseau jellemére árnyat vetnek, őt háládatlan, sötétlelkű, világgyűlölő embernek tüntetik föl. Mme Fréderika Macdonald szenzációs fölfedezése (J. J. Rousseau. A new Criticism. London, 1906) tárta először a világ elé d'Epinayné Emlékiratainak ezt a meghamisítását, s e meghamisított alakban 1818-ban és 1865-ben való kiadását. Most Plan, Rousseau eredeti leveleinek megtekintése alapján megállapítja, hogy Rousseau azon levelei, amelyeket d'Epinaynéhoz intézett s hasonlóképen ennek, valamint Grimmnek Rousseauhoz írt levelei a d'Epinayné Emlékirataiban megcsontítva, meghamisítva vannak közölve s így ez a Mémoire egy meghamisított, becsapásra készített munka, minden történeti érték nélkül. A *Correspondance générale* most már az előbbieket Rousseau eredeti fogalmazványa, az utóbbiakat a neuchâtel-i könyvtárban levő eredeti levél alapján hiteles alakjukban közli. De a figyelmes vizsgálat és összehasonlítás nemcsak a levelek szövegének módosítására jön rá, hanem arra is, hogy d'Epinayné Emlék-

irata oly leveleket is közöl (pl. Grimmtől 1757 nov. 3-ról), amelyeket Grimm utólag, sok évvel a megtörtént esemény után, gyártott, mert a valóság ellen oly durva vétéseket követ el bennök (nov. 3-át szombatnak írja, holott az csütörtök volt), amelyek utólagosan történt hamisítását azonnal elárulják.

Ime a *Correspondance générale* első nagy haszna: megerősíti Mme Fr. Macdonaldnak más úton (a d'Epinayné Emlékirata kéziratának tanulmányozása útján) nyert felfedezését, nagy mértékben hozzájárul Rousseau jellemének, egyéniségének helyesebb és igazabb megismeréséhez — s így végre valahára beteljesíti Rousseau reménykedését, aki az utókortól várta az életében reászórt rágalmakkal szemben az igazságos ítéletet.

De Rousseau-nak ezt, az eddiginél igazságosabb megítélését ez a *Teljes Levelezés* egy más ponton is lehetővé teszi. Még azok is, akik Rousseau iránt teljes rokonszenvvel és jóindulattal viseltetnek, keményen el szokták őt ítélni Warensné iránt tanúsított indiszkréciója és gyöngédtelensége miatt, amellyel nevelőnőjja szerelmi életét *Vallomásai*-ban a világra elé tárta. Leveleiből látjuk, hogy Rousseau a valóságnál sokkal kevesebbet mond el, hogy Warensnének több gyöngesége és hibája felett, amely vérvő fájdalommal érintette szívét, hallgatással tér napirendre. Ha leveleiben nem indiszkrét, ebből azt kell következtetnünk, hogy *Vallomásai*-ban csak az önvédelem, önmagának helyes és igaz színben való feltüntetése vitte, kényszerítette őt az indiszkrécióra. Levelezéséből látjuk, hogy őt 1737-ben nem annyira a betegség, mint a barátjáné eljárása miatti keserűség (nem akart a szerelmén Wintzenrieddel osztozni) vitte Montpellier-be; visszatérve látta, hogy Warensné el van veszve, menthetetlenül kiszolgáltatva egy lelkiismeretlen ember garázdálkodásának. Így omlott össze az az álma, hogy barátjáné mellett élhessen — s ez viszi el őt Warensné közeléből. De szíve meleg érzése soha nem szűnik meg iránta, soha őt el nem ítéli, nem látja benne az intrikára és kalandokra való hajlandóságot, a középszerű társaságok kedvelését, nem a gyanús hírhordót, akit a szárd udvar megfigyeltetett, nem azt az asszonyt, aki elválása előtt kifosz-

totta férjét, — e helyett Rousseau a költészet ragyogó sugarával vonja be Warensné alakját s még halála előtt pár hónappal is az elragadtatás hangján ír róla a *Amagános sétáló álmodozásai*-ban (10-ik séta).

Hogy e három kötet életének számos adatát helyesbíti, a *Vallomások* nem egy emlékezetbeli tévedését helyreigazítja (pl. Rousseau Solothurnból nem ment egyenesen Párizsba, ahogy a *Vallomások*-ban írta, már 1732-ben zenei leckéket adott Chambéryben, Genfben tartózkodása alatt, 1754-ben nem a Grange Canalban, hanem az Eaux-Vives-ben lakott. Velencében 1743 szept. 4-től 1744 aug. 22-ig tartózkodott, s itt nem a követ magántitkárja, hanem követségi titkár volt), talán nem szükséges külön kiemelni, épp úgy azt sem, hogy az eddigieknél még jobban bevezet a XVIII. század irodalmi és társadalmi életének ismeretébe. De ebben a két kiadónak: Dufournak és Plan-nak is nagy érdeme van, akik szinte minden egyes levelet magyarázó és útbaigazító jegyzettel kísérnek, akik az eddigi téves adatokat lépten nyomon helyreigazítják.

Itt-ott magyar vonatkozásokra is bukkan leveleiben az olvasó. Így 1739-ben azt írja: „Őn tudja, hogy ügyeink nagyon rosszul mennek Magyarországon“ (I. köt. 121. l.), mire a kiadó megemlíti a jegyzetben, hogy a Grotzka (magyar történeti művek szerint: Kroczka) mellet 1739 júl. 23-án vesztett nagy csatáról van szó. 1742-ben a Parisot-hoz intézett episztolában a magyar huszárok rettegett voltát emlegeti, s tudjuk, ugyancsak a francia hadaknak a magyar husároktól szenvedett veresége indította őt 1743-ban a *Prisonnier de guerre* (Hadi-fogoly) című vígjátéka írására.

Innen, a távolból is színtele örömmel üdvözljük a *Teljes levelezés* megindulását és érdeklődéssel várjuk további köteteit. *Ráczy Lajos.*

T. Hallósy Márta: Tévesztett utakon. Hallósy Márta regényét olvasva, kedves fantázia-országba jutunk, ahol majdnem minden derűs és előkelő. Vidéki kastélyok pompás parkjaiban sétálunk, pazarul, de ízlésesen bebútorozott termekben mulatunk, elegáns toilettekben, ékszerekben, virágokban gyönyörködünk,